

SVEST SOCIJALNOG PROTESTA

Ogled o međuratnom jugoslovenskom marksizmu

Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1986.

Posljednjih godina zapljusnuti smo radovima različitih autora i žanrova o jednoj od najdramatičnijih prekretnica naše prošlosti — o godini četrdesetosmoj. Kao da je iz ranijeg perioda sve već istraženo i poznato. Istina, o narodno-oslobodilačkom ratu učili smo i pre ulaska u školske klupe. Učili smo s lakoćom i iz udžbenika i iz kazivanja boraca koji su u živahnim, radoznalim očima Titovih pionira nalazili pažljive slušaoce. Iz ličnog iskustva koje je donekle generacijsko, jer je u dobroj mjeri zajedničko mnogima koji smo se rađali sredinom pedesetih, dobro znam da su lekcije o partizanskom ratovanju bile neobično prijemčive za dečje glave u kojima je već godinama bila ugrađena podela na dobre i zle. Nasuprot slikovitih opisa herojskih bitaka, ofanziva i kontraofanziva, jedva se sećajući prvih saznanja o međuratnoj Jugoslaviji naviru mi ne slike, nego reči poput: ilegala, siromaštvo, Obznana, velikosrpska buržoazija, seljačka zemlja, čelo Partije i sl. Da su moji učitelji, svojevremeno, imali u rukama »Svest socijalnog protesta«, i ja bih, možda, bio bolji učenik. Međutim, teško je zamisliti da se takva ili slična knjiga mogla pojaviti pre dvadesetak godina. Njeno objavljivanje ne kod velikog izdavača i u srskom, nom tiražu, kao i napomena na kraju knjige da je deo rukopisa završen još početkom 1981. godine otvaraju nam različite pretpostavke od kojih je prva da, put do publiciranja ovog rada nije bio pravolinijski... Volens-nolens knjiga je pred nama.

»Svest socijalnog protesta« sadrži, uz Uvod, pet poglavlja: I Odnos marksizma, boljševizma i staljinizma, II Stvaranje Jugoslavije između građanske alternative i socijalističke perspektive, III Marksizam u međuratnoj jugoslovenskoj periodici — mogućnosti i uslovi, IV Marksizam i boljševizam u međuratnoj Jugoslaviji, V Opšti pogled na građanske kritike marksizma u međuratnoj Jugoslaviji.

Već letimičan pogled na strukturu studije otkriva autorovu poziciju i njegove

namere: proučavanje našeg međuratnog marksizma nezamislivo je bez ukazivanja na njegova tri izvora — marksizam, boljševizam i staljinizam. Na jednom mestu u Uvodu istraživač, kako Jakšić sebe dosledno naziva, ciljeve i zadatke svog istraživanja vidi u potrazi za odgovorima na dva temeljna pitanja:

»(1) koliko se međuratni jugoslovenski marksizam, sa pozicija revolucije kao ostvarenja principa čovekove slobode, kritički protivstavlja građanskom stanju i predstavljao duhovnu pripremu revolucije;

(2) koliko je taj marksizam, u onoj za Marksa bitnoj temporalnoj dimenziji — budućnosti — bio čin dijalektičke negacije građanskog sveta, ali i čin afirmacije ili negacije sovjetske recepcije marksizma-lenjinizma, u kojoj se vlast pojavljuje kao središnja *relacija*?« (str. 5).

Jakšićeva optika je jasna — on nastoji sagledati odnos u Marxovoj teoriji utemeljenih demokratskih načela spram prakse političkih organizacija proletarijata. Na taj način, pišući o počecima komunističkog pokreta, najviše pažnje posvećuje jednom od najstrasnijih sukoba unutar Prve internacionale — sporu Marxa i Engelsa s Bakunjinom. U tom sukobu obostrano su korištena taktička sredstva i jezik koji su odudarali od demokratskih principa zacrtanih u teorijskim i programatskim radovima klasika (marksizma i anarhizma). Na ovom mestu dodao bih da neumerena žestina i povremeno slikovito uvredljivi rečnik Marxa i Engelsa nisu pogađali samo Bakunjina i bakunjiniste. U bogatoj korespondenciji klasika marksizma mogu se naći pasazi u kojima oni, verovatno iz familijarnosti, i neke socijaliste nazivaju pogrdnim imenima. U tom pogledu najlošije je prozazio, koliko mi je poznato, W. Liebknecht za kojeg je Marx imao repertoar atributa: »magarac Wilhelm«, »stoka«, »ludak«, »C'est un imbecil« i sl.

Nakon kraćeg osvrta na Lenjinovo delo i boljševizam, autor nastoji pokaza-

ti/objasniti evoluciju staljinizma. U skladu sa svojim stavom da je za međuratni jugoslovenski marksizam ponekad bila presudna staljinizirana varijanta boljševizma, on se nešto detaljnije bavi ovom slepom ulicom ne samo ruskog revolucionarnog pokreta. Na primeru sudbine sovjetskog filozofskog i društveno-ekonomskog časopisa »Pod zastavom marksizma« (»Pod znamjama marksizma«), iz dvadesetih godina, pokazuje kako je na pragu tridesetih došlo do sužavanja, tj. postupnog pretvaranja konglomerata u monolit. U vezi s tim postavlja i dalekosežna pitanja, kao npr. da li bi trijumf staljinista i staljinizma u Sovjetskom Savezu bio moguć bez doprinosa samih filozofskih »radnika«, odnosno da li je staljinizam bio kontrarevolucija i u periodu kada su ljudi verovali u njegovu revolucionarnu moć. Odgovor je, mada prelazi granice Jakišćeve studije i mog prikaza, rekao bih, kratak, a argumentacija i praktične posledice gotovo nesagledivi.

Pre nego što počne eksplicirati stano- višta revolucionarnog pokreta i građanskog poretka u Jugoslaviji između dva rata, autor-istraživač će pokazati evoluciju ideje jugoslovenstva u liberalnoj i socijalističkoj tradiciji, a zatim će dati skicu društvenih uslova u kojima je rođen naš međuratni marksizam. U pregledu ideje jugoslovenstva zastupljena su sledeća imena: Frano Supilo, Josip Smolaka, Milan Grol, Ljuba Stojanović, Otokar Keršovani, August Cesarec, te, donekle, Miroslav Krleža i Ivo Andrić. Tek na sredini svoje knjige Jakišić dolazi do predmeta naznačenog u podnaslovu — do međuratnog jugoslovenskog marksizma. Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je po sredi autorovo neracionalno komponiranje studije i rasipanje stranica na predradnje potrebne za uvođenje u predmet glavne rasprave. Ne, reč je naprosto o tome da su izvori našeg međuratnog marksizma nedovoljno istraženi. Mislim tu, prvenstveno, na boljševizam i staljinizam, a manje na marksizam (Prve internacionale). Nema sumnje da bi i autoru i čitaocu bilo lakše da je o evoluciji staljinizma i o uticaju sovjetskog iskustva na radnički pokret kod nas sve već poznato i napisano, ali nije i ne može se, ako se iole drži do dostojanstva mé-tiera, uzeti kao da jeste.

Četvrto, najporeznije poglavlje studije ujedno je i najzanimljivije. Nije to (samo) zaslugom autora, već je po sredi i

sâma priroda predmeta. Naime, dok smo o marksizmu XIX veka morali učiti i iz udžbenika, a o ruskoj revoluciji i sovjetskom bonapartizmu saznavali iz najraznovrsnijih izvora, o procesu boljševizacije KPJ imali smo prilike čitati, najčešće između redova, samo fragmente. U tom svetlu valja čitati piščevo upozorenje: »Međuratna jugoslovenska kulturna i politička scena bila je daleko razudjenija nego što se to obično misli« (str. 199).

Sluteći iskušenja koja stoje pred svakim istraživačem ovog problema, i Jakišić je nastojao izbeći tempocentizam, pa je iz perspektive međuratnog komunističkog pokreta pokušao sagledati horizont buduće revolucije »u njegovim osnovnim obrisima, imajući u vidu tokove i način prihvatanja marksističkih ideja u organizovanom delu komunističkog pokreta; prihvatanje sovjetskog marksizma kao marksizma-lenjinizma prvo u boljševičkoj a zatim i u njegovoj staljiniziranoj verziji, s beskrajom i iskrenom verom u svaku Staljinovu reč, te na osnovu toga ukazati na takvom temelju postavljen pristup dijalektičkoj negaciji građanskog sveta jedna je od osnovnih tema ovog istraživanja« (str. 7). Umesto prikaza osnovnih teza i argumentacije iz glavnog poglavlja ove knjige, radije ću ukazati na glavna čvorišta oko kojih je koncentrirana autorova analiza.

Nakon što je podsetio da je jugoslovenski socijalistički pokret podelio sudbinu međunarodnog radničkog pokreta našavši se u dilemi između reformizma (Druge internacionale) i revolucionarnog radikalizma (Treće internacionale), Jakišić je pokazao da su se socijalistički otpori Kominterni javili naporedo s počecima boljševizacije KPJ. Iz činjeničnog materijala — socijalističke štampe i »Manifesta opozicije KPJ — Naša sporna pitanja« — vidljiv je posve artikuliran protest protiv potčinjavanja odlukama II kongresa Komunističke internacionale. Reč je o dramatičnim glasovima partijske manjine (Dragiša Lapčević, Živko Topalović, Sreten i Jova Jakišić i drugi) koja je nastojala, u ime ozbiljnosti i častoljubivosti, trezveno diferencirati oduševljenje oktobarskom revolucijom od diktature Moskve nad pojedinim partijama. Čitaočevo iznenađenje u vezi sa izuzetno promišljenim i dalekosežnim procenama iznesenim u »Manifestu opozicije KPJ« naglo splasnjava kada se otkrije podatak da je stanovište opozicione

grupe bilo direktno inspirirano već poznatom marksističkom kritikom centralizma Treće internacionale. Reč je o kritičko-programskim radovima Friedricha Adlera, O. Rühle, ukrajinskog komuniste Viničenska, te o člancima boljševičkih vođa Zinovjeva i Preobraženskog.

Poznavanje procesa boljševizacije KPJ i poteškoća na tom putu, s pravom smatra Jakšić, višestruko je korisno jer »uključivanjem i ovih prvih otpora procesu boljševizacije u integralnu istoriju KPJ, a ne samo pomoću aktualnih momenta, moguće je razumeti i celovito objasniti osnovu jugoslovenskog otpora staljinizmu kao spoljnoj opasnosti, pa čak i izvesti izvesnu diferencijaciju unutar staljinistički orijentisanih i vaspitavanih partijskih kadrova« (str. 149). Diferencijacija na realstaljiniste i idealstaljiniste, koju istraživač predlaže, koliko je primamljiva i slikovita toliko je i zamkovita jer se poteškoće javljaju u njenoj operacionalizaciji. Ponekad su se u duši istog komuniste istovremeno klackali i realstaljinista i idealstaljinista čineći borbu između znanja i verovanja krajnje dramatičnom, a ponekad i tragičnom,

U godinama najveće krize KPJ (1928. i 1929.) Jakšić vidi prekretnicu jer se tada, zahvaljujući politici Treće internacionale, otvorio put za uspon kadrova — »aparatačika«. Na tom mestu postavlja pitanje tako da odmah sugeriše i odgovor. Pitanje glasi: »Nije li se aparat Komunističke internacionale poslužio klackalicom 'desni' — 'levi' da bi eliminisao principijelne protivnike procesa boljševizacije, da bi u narednih desetak godina (1928—1938.) likvidirao i 'desne' i 'leve' i tako ostvario osnovno načelo boljševizma — monolitno jedinstvo?« (str. 158).

U okviru istog poglavlja autor je drugi odeljak naslovio *Proces boljševizacije KPJ i razvoj marksističke teorije*, gde je kroz pregled ideoloških rasprava sa stranica partijskih publikacija pratio veze KPJ sa aparatom Kominterne.

U završnom, petom poglavlju nalazimo pregled građanske kritike našeg međuratnog marksizma. Premda je u tekstu obuhvaćen tek izbor iz građanske štampe i periodike, jasno je da je ta kritika daleko diferenciranija nego što se to obično misli.

Na kraju, nekoliko napomena o autorovom pristupu. Ne sumnjam u iskrenost nastojanja istraživača međuratnog mark-

sizma da se kloni interpretacija i subjektivnog stava, te da da objektivnu analizu koja, opet, ne bi bila pozitivističko dociranje. Međutim, tu bih upozorio na jedno bitno ograničenje. Naime, sama prezentacija izbora činjenica uključuje autorovu poziciju. Ili, kraće: istraživačeva pozicija bitno određuje vidokrug i odabir činjenica. Svaka kritika, pa i kritika međuratnog marksizma, neizvediva je bez određene pozicije. Treba odati priznanje autoru-istraživaču što je dozvolio da se samo jedan interes upliće u njegovu poziciju — interes za spoznajom celine.

Nadalje, imponira izuzetno razlozan, odmeren autorov stav prema ličnostima koje su obeležile kulturni i politički život vremena o kojem je reč. Tu, pre svega, izdvajam sledeća imena: Vladimira Iljiča, Josipa Broza, Simu Markovića, Đuru Đakovića, Ivu Andrića, Miloša Crnjanskog i posebno Miroslava Krležu. Tako se autor sačuvao golemog iskušenja koje stoji pred svakim istraživačem suočenim sa ljudima koji su udarili pečat svom vremenu, da sklizne u jednu ili u drugu krajnost — da predimenzionira ili marginalizira pojedina imena. Začudo, Jakšić se, prošavši veća iskušenja, ne otkrivano poskliznuo na »velikom sovjetskom istoričaru« (str. 39) Mihailu Pokrovskom, zameniku narodnog komesara prosvete od 1918. do smrti. Neka o tome ne sude ni Ključevski, ni Lunačarski, ni Kizevetter. Pustimo da delo Pokrovskog najmeritornije govori o njegovoj veličini, a ono je, u najmanju ruku, da upotrebim izraz iz popularnog diskusionog žargona — kontraverzno.

U vezi sa istraživačevim pristupom predmetu raspave napomenuo bih još i sledeće. Stranice ove studije protkane su nizom otvorenih pitanja koja otvaraju nove teme i, još više, podteme za dalja istraživanja (npr. str. 7, 105, 106, 151, 179 itd.). Autor se nije upustio u nappavanje mogućih odgovora, svestan da postavljena pitanja prelaze okvire zadane teme. Zato je već u uvodu Jakšić upozorio čitaoca da teze i zaključci njegovog ogleđa predstavljaju »jedan od mogućih okvira za dalje rasprave i istraživanja i daleko su od apodiktičke ravnosti« (str. 8). Eto prilike da mladi istraživači, oni koji se žale da je sve već preorano i poznato, ponuđena otvorena pitanja shvate kao intelektualni izazov.

Zahvaljujući ovoj, kao i napred navedenim vrlinama ove studije, nesumnjivo je da će ona ne samo podstaći Jakšićeve kolege da prionu na rad, nego i izazvati polemička reagiranja koja ne moraju nužno biti stimulirajuća.

Bilo kako bilo, *Svest socijalnog protesta* je potrebna knjiga. Radoznali čitaoci je zaslužuju.

Andreja STOJKOVIĆ